

ISSN 0453-8048

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ім. В. Н. КАРАЗІНА

№ 598

**ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ, ОСВІТИ
ТА КУЛЬТУРИ ДОБИ ПОСТМОДЕРНУ**

Серія "Теорія культури і філософія науки".
Заснована у 1991 році

Свідоцтво КВ № 4063 від 02. 03. 2000 року
Державного Комітету інформаційної політики,
телебачення і радіомовлення України

Харків-Житомир – 2003

Зміст

Саух П.Ю. Філософія: бунтівний дух у пошуках панацеї	3
Огнев'юк В.О. Інноваційна освіта як фактор інноваційного поступу суспільства	5

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Скотний В.Г. Проблема взаємодії раціонального та ірраціонального: модерн і постмодерн як спроби вирішення	13
Ершова-Бабенко. Психосинергетическая концепция высшего образования Украины в условиях XXI века. Альфа-логия	17
Корнієнко В.О. Феномен глобалізації: теоретичний погляд на основні ідейні засади	24
Білецький І.П. Істина і знання в епоху постмодерну	28
Швырков А.И. К вопросу об определении ключевых понятий формулировки проблемы искусственного интеллекта	31
Узбек К.М. Математический рационализм мыслителей классического периода	34
Тараров Я.В. Аксиоматический метод в современной космологии	38
Матвієнко П.В. Спроба сучасної класифікації епістемологічних концепцій	42
Баранцева К.К. Проблеми рецепції стратегій осягнення культурної ідіоматики: методологічний та соціально-філософський аспекти	45
Біленко Т.І. Слово в тексті: між автором і читачем	49

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Вандышев В.Н. Постмодернизм: сосуществование в неотвратимой реальности "глухих углов" глобализации	53
Кужільна Л. В. "Слово" в естетиці літературного шістдесятництва (постмодерна інтерпретація) – спроба постановки проблеми	57
Козловець М.А. Соціокультурні аспекти трансформаційних процесів в Україні в контексті постмодерну	63
Вандышева-Ребро Н.В. Социалистический реализм: блеск и нищета социальной реальности (историко-философская реминисценция)	68
Квас О.В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання	70
Гаєвська С.Р. До проблеми ціннісних орієнтацій в межах комунікативної парадигми	74
Чарнецкий Павел К. Постмодернистский образ Бога	76
Ян Зубелевич. Современные философии воспитания	77
Яковух Т.И. Образование на белорусском социокультурном пространстве перед лицом современных вызовов	80
Біленький Є.А. Виклики глобалізації в контексті українського шляху в Європу	83
Самардак М.М., Андєєва В.В. Постмодерність і деякі проблеми університетської освіти	86
Арешонков В.Ю. Необхідність застосування постмодерністської парадигми до аналізу проблем філософії освіти в Україні	90
Беленок О.А. Співвітчизники поза кордонами в епоху постмодерну	92
Зарудный В.А. Рассуждение о сравнительно-историческом методе	96
Бурбан Н.М. Педагогічне спілкування як форма реалізації співпраці викладача та студентів (методологічні і соціально-психологічні аспекти)	99
Пантелеева И.А. "Философия события" Мартина Хайдеггера	102
Дуйкін В.Р. Ідея бажання життя у філософії П. Тейяра де Шардена	106

що дісталися нам у спадок, а критично їх осмислювати. Адже за кожним із них стоять анонімні центри влади і закамфльовані способи соціокультурного примусу, залякування, репресій і тиранії.

Філософи ХХ ст. не тільки констатують зміну ціннісних орієнтирів, що пов'язані з трансформацією духу часу і культури кінця сторіччя, але й шукають шляхи розв'язання однієї з найбільш важливих проблем – трансформації людини.

Відтак, одним з поширених напрямків світосприйняття у сучасному світі, сповненому вражаючих протиріч і нісенітниць, став постмодернізм. Наскільки він актуальний, настільки ж він і суперечливий. Це можна беззаперечно спостерігати на прикладі численних концепцій, автори яких то відверто пропагують постмодернізм, то не менш відверто протестують проти релятивізму, конформізму і абсурдизму, що характерні для різноманітних напрямків постмодернізму.

Мені не хочеться ставити крапку над "і" в дискусіях модерністів і пост модерністів. Врешті решт досить багато публікацій, які подано у Віснику Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, що підготовлений спільно з науковцями Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, дають і досить повну картину сучасного бачення цих "змів". І тут, беззаперечно, є над чим порозуміти.

А завершити своє передне слово до переважаючої у Віснику теми я хочу наступним.

На думку сучасної філософії, глобальна ситуація ХХ століття є нічим іншим, як кризою виживання і спричинена самою людиною, яка пройнялась жагою до панування. Людина минулого сторіччя стверджує себе остільки, оскільки займає вершинне становище і володарює. Усе, що не пов'язане з принципом панування, вдячність, дружба, співчуття, любов, тощо – відсувається на задній план і позбавляється соціального та культур-

ного престижу, внаслідок чого людина значною мірою втрачає здатність бачити себе очима іншої. Звідси – колонізаторський запал великих європейських націй, байдужість громадян розвинених країн до долі народів, які сьогодні залишилися на узбіччі історії.

Не менш важливими на початку нового тисячоліття є проблеми смислової доповнювальності, діалогу, взаємного обміну цінностями та порозуміння. Від їх розв'язання залежить здатність людства стати такою спільнотою, яка об'єднана не тільки сукупністю глобальних загроз, але й сумісністю солідарних дій і глобального світогляду. У загальнокультурному відношенні ця проблема вирішується багатьма філософськими школами: екзистенціалізмом, персоналізмом, раціоналізмом, нередуктивним фізикалізмом та іншими. Критикуючи цінності європейської культури, вони акцентують увагу на необхідності подолати орієнтації європейської культурної традиції з принципу панування у світі на принцип доповнювальності. Благі зустрічні бажання Заходу і Сходу здатні, на їх думку, повернути мешканців розвинених західних країн до природи, злитися з нею, а людей Сходу долучити до реального визнання прав особистості.

Принцип доповнювальності здатен подарувати плоди світової гармонії та істинного гуманізму. Таким же чином плідним може бути діалог чоловічої та жіночої ментальності, який обумовить впровадження "жіночих" рис в царину політики, влади та соціальної організації. Спільним ґрунтом для партнерства може стати царина великих смислів та загальнолюдських цінностей, тобто сфера філософського мислення, яке виступає посередником між генераціями, культурами і традиціями. Якщо постмодернізм здатний продукувати тут відповідні потребам людства ідеї, то він займе своє місце у духовній культурі людства.

*Огнев'юк В.О. – канд. філос. наук, доцент
(Міністерство освіти і науки України)*

Інноваційна освіта як фактор інноваційного поступу сусупільства

Україна, як і всі держави світу, ввійшла в простір ХХІ ст., що вже не зумовлює, а вимагає інноваційної моделі розвитку суспільства, оскільки стратегічне суперництво країн, як правило, лежатиме в площині освіти, науки, інтелектуальної власності та новітніх технологій.

Відомий американський соціолог і футуролог Е.Тоффлер зазначає: "В довгостроковій перспективі для будь-якої держави мають значення продукти розумової праці: наукові і технологічні дослідження; навчання робочої сили; складне програмне забезпечення; більш витончене управління; просунуті комунікації; електронні фінанси. Ось ключові джерела завтрашньої могутності, але жодне з цих стратегічних озброєнь не може бути більш важливим, ніж високоякісна організація, особливо організація знання як такого"¹. Отже, організація знання згідно з Тоффлером прирівнюється до стратегічних озброєнь. Звідси витікає висновок щодо

ключової ролі освіти, яка покликана передавати знання не тільки від покоління до покоління, а й з наукової сфери в практику життя.

Проведені в лютому 2003 р. науково-практична конференція з питань інноваційного розвитку економіки та Інтелектуальний форум України, в яких брали участь Президент України, Голова Верховної Ради та Прем'єр-міністр України, стали свідченням утвердження інтелектуальних засад в життєдіяльності українського суспільства².

Україна перебуває на початковому етапі становлення інноваційної моделі суспільства, свідченням чого є те, що "... частка інноваційної продукції в занальному обсязі промислового виробництва складає менше 7 відсотків. На відміну від розвинених країн, де 85-90 відсотків приросту ВВП припадає на виробництво наукоємної продукції, наша економіка розвивається без суттєвого

використання результатів наукових досліджень. Наука, як і існуючі новітні технології, залишається значною мірою незадіяною³, – зазначає Президент України Л.Д.Кучма.

Негативна оцінка щодо використання науково-освітнього потенціалу держави співпадає в найвищих керівників держави. Голова Верховної Ради України В.М. Литвин, виступаючи на Інтелектуальному форумі України, зазначав: "Нині оптимальна модель взаємовідносин по лінії "державо-інтелект" ще перебуває у процесі становлення відповідно до нових динамічних реалій, які дедалі вище підносять цінність та значення інтелекту. А відтак вимагають якісно нових підходів до нього і пов'язаної з ним проблематики і від держави, і самих інтелектуалів"⁴.

В свою чергу Прем'єр-міністр України В.Ф. Янукович зазначав, що "від недостатнього захисту інтелектуальної власності щороку наша країна втрачає близько 1 мільярда доларів США"⁵.

Проведення зазначених заходів – вияв розуміння взаємозв'язку розвитку освіти і науки з модернізацією економіки, впровадженням новітніх технологій, виходом на світові ринки та забезпеченням умов сталого людського розвитку.

Зазначені проблеми впродовж останніх років постійно перебувають в колі зору науковців. Підсумки першого етапу економічної трансформації в Україні, зміст технопромислової та інноваційної платформ розвитку національної економіки – предмет наукового розгляду в колективних працях А.Гальчинського, В.Гейця, А.Кінаха та В.Семиноженка⁶.

Питання прогнозування інноваційно-технологічного розвитку економіки стали предметом наукового розгляду М.Данько⁷; напрямки розвитку інноваційної діяльності – Н.Мови та В.Хаустова⁸; проблеми інноваційної інтеграції України в світову економічну систему розглядає в своїй праці В.Щербак⁹.

Проблема взаємозв'язку систем знання та економіки розглядаються також в працях О.Білоруса, В.Врублевського, В.Гаєця, О.Гончаренка, В.Журавського, В.Кременя, Д.Лук'яненко, В.Хорошковського, Д.Черваньова, А.Чухна та інших. В той час як зв'язка "освіта-економіка" більше розглядається в загальному, констатуючому плані, що це важлива взаємодія в інтелектуальному поступі України. І тільки в межах великого дослідницького проекту "Інтелект нації", який здійснюється зусиллями НАН України і ряду відомств, ця проблема почала окреслюватись. Тому важливо розглянути цю пізнавальну і практичну проблему більш ретельно. Тим більше, що методична основа для аналізу закладена в ґрунтовній праці "Україна: інтелект нації на межі століть"¹⁰.

Необхідно зазначити, що в наукових працях ще не повною мірою розкрито взаємозумовленість розвитку освіти, її переходу до інноваційної моделі з інноваційним поступом суспільства.

Метою цієї публікації є звернення до ланцюга взаємодотичності проблем й розвитку освіти і суспільства в контексті інноваційного розвитку та ринкових перетворень, обґрунтування необхідності відмови від залишкового принципу фінансування освіти і науки та їх сприйняття як безпосередньої рушійної сили суспільного поступу.

Європейський і світовий досвід розвитку країн переконливо свідчить: чим вищий освітній рівень

начелення, тим заможнішим є народ, потужнішою держава, розвиненішими економіка й демократія.

У багатьох країнах освіта стала важливою складовою національного багатства; як сукупність компетенцій вона є найефективнішим виробничим ресурсом, який, на відміну від зношеної матеріально-технічної бази, постійно оновлюється, вдосконалюється, забезпечуючи сталий розвиток сучасних націй.

Сталий розвиток суспільства значною мірою визначається інтелектуальним і культурним рівнем населення. Адже інтегрованим показником успішності сучасного суспільства виступає не лише економічний розвиток, але й інтелектуальний, освітній потенціал і здоров'я населення. Найрозвиненіші країни світу отримують майже 40% валового національного продукту винятково за рахунок інвестування діяльності щодо підтримання високого освітнього рівня населення. Інвестиції, спрямовані на розвиток системи освіти, виявляється найефективнішими. Узагальнення 20 різних оцінок окупності витрат на середню освіту засвідчує, що ці величини змінюються в межах від 8 до 20%¹¹. Норми віддачі від фінансових витрат вищих навчальних закладів у США після Другої світової війни становили 8-12%, а норма прибутку реального капіталу наближалася до 4%. Відтак у структурі валового національного продукту від 25 до 70% доходу може забезпечуватись за рахунок освіти. Отже, кожна інвестована в освіту одиниця витрат, як правило, дає не менше чотирьох одиниць прибутку, вираженого в грошовій формі. Підвищення освітнього рівня населення позитивно позначається на ефективному використанні матеріальних і людських ресурсів, створює оптимальні умови для інноваційного розвитку суспільства.

Ефективність інвестицій в інтелект нації зростає за умови синхронізації розвитку системи освіти із стратегією розвитку економіки, соціальної і духовної сфер суспільства, за наявності сприятливого суспільно-політичного та економічного клімату.

Високорозвинені країни світу постійно збільшують асигнування на розвиток освіти. Впродовж 80-х рр. минулого століття щорічні витрати на освіту зростали у Франції на 2%, у Канаді – 2,8, США – 3,6 та Італії – на 3,8. Натомість в Україні, як зазначив Президент Л.Кучма, маємо прогресуюче скорочення "обсягів фінансування наукових досліджень та розробок. а також освіти. Якщо у 1992 р. наукоємкість ВВП складала 1,54%, у 1997 р. – 1,43, то в минулому році (1999 р. – В.О.) – всього 0,9%. За цей час витрати з Держбюджету на науку скоротились з 0,82% до 0,23..."¹². У 2001 р. витрати на науку у відсотках до ВВП становили 0,4, а на 2002 р. передбачалося 0,5.

При цьому до видатків зараховуються кошти зароблені науковими установами, так звані позабюджетні, або кошти спеціального фонду, що й дало уявлення про зростання витрат на науку на 34,9% в порівнянні з 2001 р. Але таке зростання не мало жодного стосунку до реальних обсягів державного фінансування.

На освіту у 2001 р. було асигновано 3,9% ВВП, у 2002 р. – 4,6%, а у бюджеті держави на 2003 р. передбачається 5,7%, що стало можливим знову ж за рахунок включення коштів спеціального фонду (в основному це кошти сплачені за навчання студентами-контрактниками).

Нині в Україні витрати держави на освіту дорівнюють 170 грн. на одного жителя в рік. Залучення коштів

фізичних і юридичних осіб у формі оплати за навчання та спонсорської допомоги збільшують цю суму до 220 грн. Вартість навчання і утримання 1 учня (вихованця) за рік складає: у загальноосвітніх школах – 335 грн., спецшколах-інтернатах – 2280 грн., загальноосвітніх школах-інтернатах – 1464 грн., школах-інтернатах для дітей-сиріт – 3552 грн., дошкільних закладах – 780 грн., професійно-технічних навчальних закладах – 1580 грн.; студента у вищих навчальних закладах – 2254 грн.

За умов інтелектуалізації виробництва зростає значення освітнього рівня і кваліфікації працівників. Актуальність розв'язання цієї проблеми не виникає сумніву. Але як цю проблему вирішити при обмежених матеріальних ресурсах України, куди скерувати головні зусилля в основній сфері – це велике пізнавальне і практичне завдання.

Одночасно викликає стурбованість проблема рівного доступу до навчання, низький рівень витрат в розрахунку на студента. Слід зазначити, що за рівнем витрат на одного студента Україна як складова СРСР відставала від США вже у 80-ті роки минулого століття. Відповідно за індексом людського розвитку (ІЛР) (тривалість життя, рівень освіти і частка ВВП на душу населення) Україна за даними представництва ООН з 1992 р. до 1996 р. невпинно падала вниз, її індекс людського розвитку скоротився: від 0,762 до 0,703. З 1997 р. в Україні розпочалося поступове зростання ІЛР. Нині він фактично досяг рівня десятирічної давності. У 2001 р. Україна посіла 74 місце, поліпшивши ІЛР на чотири позиції в порівнянні з попереднім роком. Отже, про випереджаючий розвиток освіти можна говорити лише в контексті майбутнього, оскільки збанкрутіла ще за радянських часів економіка не була здатна підтримувати розвиток освіти, скоротивши витрати на одного студента з 50-х до 80-х рр. в сім разів. Поступ суспільства до європейських стандартів життя може відбутися за умови розвиненої освіти, оскільки ефективність сучасного виробництва, впровадження високих технологій та перехід до інноваційного розвитку є неможливим без постійного зростання рівня інтелектуального потенціалу, широкого доступу до набуття якісної освіти. Саме освіта й наука можуть забезпечити інноваційний розвиток суспільства, й у цьому розумінні освіта стає інноваційною, тобто такою, що постійно перебуває в процесі зміни змісту, методів і результатів відповідно випереджаючи потреби трансформаційного суспільства. Закладені в освіті методи діяльності, способи вирішення проблем, творчий підхід сприяють переходу всього суспільства до інноваційної моделі розвитку. Саме тому в багатьох країнах світу зросла тривалість загальної освіти: у Франції й Німеччині – 13 років, США – 14, в Японії – 14,5. В Україні до нині тривалість загальної середньої освіти не перевищувала 9,6 років. Відтак запровадження 12-річного терміну здобуття повної загальної середньої освіти є найбільш оптимальним і перспективним рішенням, спрямованим на її інноваційний розвиток.

12-річний термін здобуття повної загальної середньої освіти сприятиме узгодженню обсягу навчальних годин з вимогами сучасного суспільства до обсягу набутих знань громадян. Протягом усього періоду навчання вона становитиме понад 10 300 академічних год. порівняно з нинішніми 8600 год. за 10 років навчання, що не відповідає середньоєвропейським освітнім стандартам.

Відтак істотно зміцниться інтелектуальний потенціал нації, беручи до уваги що нині Україна за рівнем освіти входить лише до четвертого десятка серед країн світу.

Не остання роль тут належить проблемі відмінностей між міською й сільською школами щодо набуття якісної освіти. В Україні функціонує 14,9 тис. сільських загальноосвітніх закладів, у яких навчається третина від загального числа учнів країни, 500 шкіл мають статус гірських. Переважна більшість з них потребує серйозних капіталовкладень.

Нині в Україні функціонує понад 4 тис. малокомплектних шкіл та понад 1000 неповних і середніх шкіл із контингентом учнів до 100 осіб. В умовах переходу загальноосвітньої школи на 12-річний термін навчання та враховуючи демографічну ситуацію в сільській місцевості, кількість таких шкіл зростатиме. Поширеною є початкова малокомплектна школа з кількістю учнів від 14 до 40. Скорочення кількості учнів зумовлює проблему забезпечення дітей сільської місцевості якісною початковою освітою за місцем проживання, що вимагає концентрації фінансових та організаційних ресурсів.

Кількість народжених дітей в Україні у 1995-2001 рр. скоротилася більш ніж на 116 тис., що зумовлює зміни в мережі шкіл і класів. Щонайменше це призведе до скорочення 5,8 тис. класів, й відповідну кількість педагогів. Реорганізація мережі шкіл і класів стосуватиметься як міських поселень так і сільської місцевості. Відповідно скоротиться кількість дітей у містах на 71180, а на селі на 45203¹³. Разом з тим демографічний спад дозволяє перейти до однозмінного навчання у школах та зменшити наповнюваність класів, що сприятиме створенню кращих умов для навчання та його індивідуальній спрямованості.

Структура наявної мережі загальноосвітніх навчальних закладів не повною мірою відповідає освітнім потребам сільського населення, що ставить у нерівні умови сільських і міських дітей. Нагальною потребою є створення у сільській місцевості ліцеїв, гімназій, колегіумів та навчальних закладів із поглибленим вивченням окремих предметів, розробка та впровадження нових методик навчання, впровадження інформаційних технологій, вироблення сучасної моделі поєднання навчання й виховання сільських дітей з використанням переваг, що дає близькість природного середовища та безпосереднє спілкування з носіями автентичної культури.

При реалізації зазначених заходів в поєднанні з використанням сучасних інформаційних технологій можуть створитись умови для забезпечення конкурентного рівня освіти.

Сільські школи посідають важливе місце не лише в системі освіти, але й у соціокультурній сфері сучасного села. Проблеми розвитку сільської школи виходять далеко за межі інтересів освітян, саме тому, в їх розв'язанні повинна взяти участь широка громадськість.

У розвинутому суспільстві освіта має забезпечувати оптимальну, найефективнішу підготовку професійних кадрів з високим рівнем технологічних знань, що спонукає їх до розширення підготовки інженерно-технічних працівників. Вже сьогодні в Україні знову актуалізується підготовка інженерів, що може позитивно позначитись на технологічній конкурентоз-

датності економіки, прискорити її вихід на ринок високих технологій.

Сучасний працівник повинен оволодіти низку нових технологічних операцій, забезпечуючи стабільність та неперервність роботи підприємства. Звідси зростання кількості працівників, що мають вищу освіту. При цьому потенційні співробітники перед прийняттям на роботу мають скласти іспити з державної мови, математики, вміння спілкуватись. В Україні ж зазначеним аспектам, на жаль, раніше не приділялося належної уваги.

XXI ст. є століттям високих технологій, уміння використовувати які – один із знакових показників освіченості. Цьому має сприяти інформатизація й комп'ютеризація системи освіти. В Україні вона хоч розпочалася ще у 80-ті роки минулого століття, але перебуває на початковому етапі. Нині у вищій школі рівень забезпеченості комп'ютерами не перевищує 40% від потреби. Якщо в США на 1000 жителів припадає понад 130 комп'ютерів, то у нас – у 40 разів менше, що вимагає від нашої держави концентрації зусиль для здійснення інформаційного стрибка у XXI ст., який позитивно вплине на зростання освітньої складової людського потенціалу.

Однією з причин відставання нашої освіти є недостатній обсяг фінансування, а відтак втрачені можливості щодо розвитку ресурсів галузі. На відміну від поширеного вживання терміна "матеріально-технічна база" поняття "ресурси галузі" є значно ширшим, оскільки включає не лише матеріально-технічну складову, але й людський потенціал, технології, інформаційні джерела тощо. Проте увагу слід зосередити насамперед на матеріально-технічних ресурсах. Їх функціональне призначення в системі освіти – створення оптимальних умов для навчання й виховання підростаючого покоління, для відтворення і вдосконалення робочої сили, для збільшення інтелектуального потенціалу суспільства.

Фондоозброєність галузі освіти сьогодні катастрофічно відстає від галузей матеріального виробництва, що засвідчує недооцінку взаємозумовленого виву освіти та розвитку національної економіки. Позначається традиційний радянський стереотип щодо трактування сфер охорони здоров'я, освіти і культури як непродуктивних. Підтвердженням цього є те, що протягом двох десятиріч років не оновлюються матеріальні ресурси системи освіти. У загальноосвітніх навчальних закладах забезпеченість лабораторних і практичних робіт з хімії, фізики, біології, трудового навчання не перевищує 5%, що істотно позначається на якості загальної середньої освіти. У професійно-технічних навчальних закладах професійні навички відпрацьовуються на верстатах і обладнанні 60-70%х років минулого століття, тому випускники цих закладів виявляються не конкурентоздатними на ринку праці. Для оновлення матеріально-технічної бази системи професійно-технічної освіти потрібно понад 1 млрд. 200 млн. грн. Не набагато краща ситуація й у системі вищої освіти, що практично унеможливорює інноваційний розвиток освіти, підготовку сучасних професійних кадрів, більш цілеспрямований рух до конкурентної економіки.

Усе це зумовлює потребу в забезпеченні навчальних закладів новітніми засобами навчання з урахуванням норм і потреб педагогічного процесу. Новими бачаться

й відносини між навчальними закладами та підприємствами різних форм власності, зокрема зацікавлення підприємств у підтримці навчальних закладів. Але суть проблеми не тільки в збільшенні обсягів капітальних вкладень, але й у вдосконаленні їх структури, зокрема співвідношення між обсягом витрат на будівельно-монтажні роботи та витрат на придбання навчального обладнання; між навчальною й допоміжною площею навчальних закладів, між коштами на комунальні платежі та витратами на навчальний процес. Нова політика має реалізовуватись й у будівництві приміщень для навчальних закладів, необхідно домагатись як здешевлення будівництва, так і відповідності архітектоніки проекту сучасним вимогам навчально-виховного процесу.

Держава має запровадити програмно-конкурсні умови фінансування перспективних напрямів розвитку освіти, в яких братимуть участь підприємства, банки, фонди, громадські організації тощо.

Кризові явища в економіці та освіті України тісно взаємопов'язані. Недостатній рівень освіти й кваліфікації фахівців, зайнятих у господарстві позначається на ефективності економіки. Особливо це є характерним для таких галузей як транспорт, зв'язок, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, де частка високого кваліфікаційного рівня фахівців у 2-2,2 раза є меншою, ніж загалом у господарстві країни. З іншого боку – слабка економіка не може підтримувати розвиток освіти.

Саме тому, в умовах реформування вітчизняної економіки слід визначити місце і роль освіти що є основою людського капіталу й оновлення суспільства. Це потребує включення до програм реформування української економіки освітнього фактора.

Розробники програм реформування економіки, як правило, не пов'язують її прогнозований розвиток з розвитком системи освіти і науки. Навіть якщо питання освіти і науки присутні в урядових програмах, вони залишаються автономними у загальному їх контексті й не пов'язаними із зростанням продуктивності праці та технологізацією економіки. Так закладається розрив між економікою та освітою, що практично унеможливорює системні зміни в суспільстві. Цей недолік значною мірою нівелюється активною позицією реформаторів системи освіти, які хоч і не мають прямого впливу на підготовку економічних програм, проте добре усвідомлюють взаємозв'язок розвитку освіти й економіки.

Інша тенденція спостерігається в країнах з розвинутою економікою, де освіта є важливим елементом стратегії економічного зростання. Прогнозування такого зростання та всебічне сприяння йому вийшли до практики державного регулювання. Могутнім стимулом розвитку цієї сфери стало визнання й поширення теорії людського капіталу, внаслідок чого освіта перестала сприйматись як один з видів невиробничого споживання й почала трактуватись (відповідно до об'єктивної зміни її місця в суспільному відтворенні) як інвестиції в людський капітал, що не лише приносять економічні й соціальні дивіденди, але й стимулюють економічне зростання країни.

Слід зазначити, що в умовах становлення різних форм власності важлива роль належить роботодавцям, які

забезпечують навчання своїх працівників безпосередньо на робочих місцях або фінансують навчання, насамперед молоді, в навчальних закладах. Держава має бути зацікавленою у співпраці з роботодавцями з таких причин:

- їх участь в оплаті навчання допоможе заощадженню бюджетних коштів;
- більш тісним буде зв'язок програм навчання з потребами ринку, сприяє підготовці конкурентно спроможного працівника;
- зростатиме зайнятість молодих фахівців.

Досвід також свідчить, що конкретні навички краще набуваються безпосередньо на робочому місці, особливо в умовах швидких прогресивних змін у технології виробництва, а звідси постає завдання докорінної зміни сучасної професійно-технічної освіти.

В Україні останнім часом дещо зросла кількість молоді, яка здобуває фахову освіту у вищих навчальних закладах. Так, з 1985 до 2002 р. загальна чисельність студентів зросла на 32,2%. Значно змінилося співвідношення між кількістю фахівців, підготовлених у вузах I-II і III-IV рівнів акредитації. Якщо у 1985/86 н.р. у вузах I-II рівнів акредитації підготовлено 236,9 тис. спеціалістів, то в 2001/02 н.р. – 147,5; у вузах III-IV рівнів акредитації – відповідно 150,6 і 312,8 тис. У 2002/03 н.р.

підготовлено всього 512,3 тис. спеціалістів, у т.ч. у вузах I-II рівнів акредитації – 155,5 тис., III-IV рівнів акредитації – 356,7 тис. Підвищенню освітнього рівня населення сприяють також структурні зрушення, що відбулись останніми роками в галузі освіти, особливо вищої освіти. Це створення недержавних вузів, підготовка фахівців з нових спеціальностей тощо. Але при цьому кількість поданих до вузів заяв на 100 зарахованих має тенденцію до зниження. Якщо 1985 р. у вузи I-II рівня акредитації подано 169 заяв, то у 2001 – 135, а у вузах III-IV акредитації відповідно 181 і 152.

При цьому слід враховувати, що кількість випускників загальноосвітніх навчальних закладів скортилася за відповідний період на 80 тис¹⁴. Крім того, в ряді вузів (насамперед приватних) майбутніх студентів набирають без вступних іспитів (за співбесідою). Позначились також зниження суспільного запиту щодо фахівців, послаблення зв'язків між вузами та підприємствами, незбалансованість між структурою та обсягом підготовки фахівців з потребами економіки на етапі ринкових трансформацій. Випускники переважно не забезпечуються роботою згідно з набутою спеціальністю. А частина молоді ще не усвідомила роль освіти в власному житті. Це підтверджують результати опитувань Українського інституту соціальних досліджень (2000 р.).

*Оцінка респондентами значення освіти
(кожен опитаний міг дати кілька відповідей)*

Показник	Відсоток від кількості опитаних
Знання потрібні для роботи	28,4
Знання є основою матеріального добробуту й впевненості в житті	24,5
Знання потрібні, щоб вести власну справу	15,7
Знання потрібні задля цікавого життя	11,8
Знання допомагають орієнтуватись в умовах ринку	7,8
Знання потрібні для подальшого навчання	2,9
Освіта нині не має значення	19,6
Інше	3,9

Суспільство повинен турбувати саме той факт, що значна кількість молоді вважає освіту непотрібною. За проведеними у 1993-1998 рр. дослідженнями, багато юнаків і дівчат не мають сформованої мотивації до навчання. Кількість учнів, що навчаються з інтересом, за ці роки скоротилась з 18,6% до 6,5%. Майже 50% учнів взагалі втратили інтерес до навчання¹⁵. Тим більше, що оцінка освіти як запоруки життєвого успіху є не надто оптимістичною серед українського студентства. Опитування, проведені співробітниками Лабораторії соціальних досліджень кафедри політології Донецького національного університету серед студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації чотирьох регіонів України – АР Крим, Донецька, Львова, Харкова – свідчать, що лише 10% респондентів вважають, що без якісної освіти домогтися життєвого успіху є майже неможливим. Отже, серед ціннісних орієнтацій молоді освіта посідає далеко не перше місце; 87% опитаних переконані, що якісна освіта є лише однією з багатьох умов для досягнення життєвого успіху. З одного боку, результати опитування – свідчення реалістичного підходу студентства до життєвих проблем, з другого ж –

прикрих прогалин у ціннісних орієнтаціях молоді. Відтак сучасне зниження статусу освіти якраз і призводить до негативного ставлення частини юнаків і дівчат до навчальної праці, а також послаблює мотивацію до неї¹⁶.

Україна, яка є членом Ради Європи, розпочала реалізацію стратегії безперервної освіти. Саме тому важливо створити умови для післядипломної та дистанційної освіти. Сучасний працівник має постійно оновлювати свої знання шляхом самоосвіти, крім того не рідше ніж раз на 3-4 роки проходити перепідготовку та тренінги за відповідними програмами. Оновлення виробництва вимагає скорочення періодів між циклами перепідготовки трудових ресурсів.

У цьому контексті освіта й професійна підготовка є засобом удосконалення якості робочої сили. На думку класика теорії людського капіталу Г.Беккера, "економічне зростання історично було пов'язане з розширенням системи освіти. Воно одночасно забезпечувало і премію за здобуті в ході навчання якості, і давало необхідні кошти, щоб оплачувати здобуття цих якостей"¹⁷.

Високий освітній рівень є важливою умовою інноваційного розвитку країни, впровадження наукових

досліджень у виробництво та сферу послуг. В усіх розвинених країнах основною проблемою науково-технічного прогресу є ефективність інвестиційної діяльності. Спрямування інвестицій в галузі освіти та науки змінить розвиток виробництва та сфери послуг, сприятиме подоланню економічного відставання та вирішенню соціальних проблем. Випереджаючий розвиток освіти і науки має забезпечити інноваційний розвиток суспільства та раціональне використання людського капіталу, яке нині, на жаль, в нашій країні є неефективним, що підтверджується значним відсотком фахівців серед безробітних.

Особливої ваги освіта набуває в період безробіття, що супроводжує будь-які суттєві техніко-економічні зміни в суспільстві, оскільки вона підвищує мобільність працівника, становить основу для швидкого освоєння ним нової спеціальності. Уряди розвинених країн створюють умови для заохочення підприємств та фірм до постійного розвитку й вдосконалення професійного навчання, здійснення й розширення ефективних програм професійної підготовки. При цьому підприємства та фірми звільняються від сплати податків з коштів, спрямованих на профпідготовку кадрів, їм надаються субсидії (гранти) за рахунок перерозподілу коштів, отриманих у результаті цільового оподаткування, а також через компенсацію витрат.

В Україні витрати на підготовку фахівців не відносяться до валових витрат і здійснюються за рахунок прибутку підприємств, що суттєво позначається на якості підготовки кадрів, оскільки стримує приток капіталу в сферу освіти, а відтак – не оновлюються матеріальні ресурси.

Аналіз кількісних і якісних показників щодо підвищення кваліфікації й перепідготовки кадрів в нашій країні свідчить про значне скорочення працівників підприємств, організацій, закладів, охоплених перепідготовкою, що зумовлено в основному нестабільністю їх роботи, банкрутством підприємств, відсутністю мотивації й зацікавленості спеціалістів у підвищенні рівня професійних знань. Потребує активізації підвищення кваліфікації й перепідготовки середньої та вищої ланки управління установами, організаціями та підприємствами, адже від рівня їхньої компетентності, професіоналізму, організаційних даних значною мірою залежить не тільки успіх конкретних колективів, а й розвиток соціально-економічної сфери в цілому.

Для поліпшення підготовки фахівців нового покоління слід удосконалити механізм державного замовлення на спеціалістів відповідно до соціально-економічних пріоритетів; здійснити поетапну науково-організаційну та технологічну перебудову всіх навчальних закладів, спрямовану на підвищення якості освіти, зростання професійної та академічної мобільності, інтеграцію вищих навчальних закладів із закладами професійно-технічного навчання. Зазначена структурна перебудова не тільки забезпечить більш ефективне використання ресурсів галузі освіти, а насамперед, створить нові якісні умови функціонування ринку праці.

Ефективній підготовці кадрів має сприяти і затверджений урядом України новий "Перелік професій", який

передбачає 342 назви інтегрованих професій замість 1265, що існували раніше. Це створює реальні передумови переходу до підготовки робітничих кадрів широкого профілю, підвищення професійної мобільності випускників на виробництві, їх конкурентоспроможності на ринку праці. Адже відомо, що низький загальноосвітній і професійний рівень працівників (на виробництві робітників 2-3-го розрядів набагато більше, ніж 7-6-го) зумовлює нераціональне, неефективне використання обладнання, низьку продуктивність праці; брак і поломки обладнання на виробництві, як правило, спричинені саме цим фактором. Багато працівників масових професій не мають відповідної до вимог часу професійної підготовки. Переважна більшість випускників середньої школи вступають у трудове життя без попередньої професійної підготовки. Все це ускладнює раціональне використання трудового потенціалу й знижує конкурентоспроможність української економіки.

В умовах формування ринкових відносин частка робіт, які можуть виконувати лише техніки чи інженери, різко зростає. Тому підвищення рівня освіти і культури як працівників у цілому, так і робітників зокрема, їхньої професійної компетентності – не лише важливий резерв удосконалення системи управління трудовими ресурсами, але й один з вирішальних чинників успішного виконання багатьох соціальних, політичних і культурних завдань.

На ринку праці спостерігається також тенденція до відмирання старих і появи нових професій. На зміну більш простим приходять складні, інтегровані, наукомісткі професії. Розширюється кількість професій для галузей соціальної сфери ринкової економіки. Зростає потреба в менеджерах, підприємцях, спеціалістах у сфері консалтингу, маркетингу, аудиту, фінансів. Розвиток приватного сектора у сфері обслуговування зумовив необхідність підготовки кадрів із суміжних професій.

У більшості розвинених країн кваліфікація робітника визначається за його вмінням працювати на новому обладнанні.

В Україні вже наприкінці 80-х років ХХ ст. середній кваліфікаційний рівень працівників промисловості на рівні середнього розряду відставав на одиницю, що призводило до технологічної відсталості, загострювало глибинні суперечності між освітою та виробництвом.

Чим складніше обладнання, тим вищою має бути кваліфікація працівників. Підготовку саме таких кадрів здійснюють професійно-технічні навчальні заклади, до навчальних програм яких поряд з виробничими входять теоретичні дисципліни. Наголос робиться на професіоналізмі, вмінні працювати на сучасному обладнанні.

Нинішня мережа закладів системи професійно-технічної освіти за умови модернізації матеріально-технічних ресурсів даватиме можливість здійснювати не лише підготовку, але й перепідготовку кадрів, підвищувати їхній професійний і кваліфікаційний рівень, сприяти зростанню людського капіталу.

Україна повинна дбати про зростання освітнього рівня працівників у різних сферах економічної діяльності. Нині становище характеризується приведеними у таблиці даними¹⁸.

Розподіл працівників за рівнем освіти та за видами економічної діяльності
Employees, by level of education and type of economic activity
(на 31 грудня 2001 р.)

	Кількість штатних працівників, тис.	З них закінчили вищі навчальні заклади освіти			
		I-II рівнів акредитації, тис.	Відсотків до загальної кількості працівників галузі	III-IV рівнів акредитації, тис.	Відсотків до загальної кількості працівників галузі
Всього	12493,6	3027,8	24,2	2648,5	21,5
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	2051,3	246,5	12,0	119,1	5,8
Рибне господарство	27,0	5,2	19,4	2,8	10,3
Промисловість	3679,5	878,5	23,9	541,9	14,7
Будівництво	489,5	102,9	21,0	61,5	12,6
Оптова та роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	579,9	191,2	33,0	121,5	21,0
<i>з неї роздрібна торгівля побутовими товарами та їх ремонт</i>	302,8	109,5	36,2	55,7	18,4
Готелі та ресторани	86,3	27,8	32,2	11,8	13,6
Транспорт і зв'язок	1023,3	218,9	21,4	123,5	12,1
<i>наземний транспорт</i>	451,0	86,7	19,2	42,3	9,4
<i>водний транспорт</i>	32,2	8,9	27,7	6,4	20,0
<i>авіаційний транспорт</i>	12,8	4,4	34,2	4,0	30,8
<i>допоміжні транспортні послуги</i>	272,1	53,4	19,6	31,2	11,5
<i>пошта і зв'язок</i>	255,2	65,5	25,6	39,6	15,5
Фінансова діяльність	147,9	47,0	31,8	67,2	45,4
Операції з нерухомістю, здавання під найм і послуги юридичним особам	580,1	123,3	21,2	189,1	32,6
Державне управління	620,9	173,4	27,9	303,9	48,9
Освіта	1555,0	318,0	20,4	771,4	49,6
Охорона здоров'я та соціальна допомога	1270,0	573,5	45,2	266,6	21,0
Колективні громадські та особисті послуги	382,7	121,6	31,8	104,2	27,2

Таким чином, система безперервної освіти є основним стратегічним чинником не лише соціально-економічного, інтелектуального і духовного розвитку, а й стабільного розвитку економіки і, зрештою, безпеки суспільства.

Зростання людського капіталу значною мірою залежить від збільшення кількості та якості підготовки докторів і кандидатів наук. За 90-ті рр. ХХ ст. помітно зросла кількість пошукувачів вченого ступеня, аспірантів і докторантів, а також тих, що здобули відповідний вчений ступінь.

Підготовка кандидатів і докторів наук
у наукових закладах України¹⁹

Показник	1990	1995	2001	Збільшено у 2001 до 1990
Кількість організацій, які мають:				
- аспірантуру	291	374	434	143
- докторантуру	93	158	215	122
Прийнято осіб:				
- до аспірантури	4162	6261	8027	3909
- до докторантури	203	436	393	190
Підготовлено осіб:				
- в аспірантурі	3377	3372	5223	1846
- в докторантурі	123	224	371	248

Розширення мережі аспірантури й докторантури, збільшення кількості підготовлених у них фахівців позитивно впливають на кадровий потенціал вищої школи. Адже в першій половині 90-х рр. минулого століття спостерігалось зниження кадрового потенціалу вищої школи. Основними причинами цього явища було зниження суспільного престижу професії викладача вищої школи (через низький рівень оплати праці та несвоєчасність її виплати); фізичне старіння професорсько-викладацького складу; дисбаланс між професорсько-викладацьким і навчально-допоміжним складом працівників; погіршення матеріально-технічної бази та інформаційного забезпечення; морально-психологічний стан викладачів, які, зневірилися у здатності держави забезпечити розвиток освіти тощо.

Розвиток системи підготовки висококваліфікованих кадрів через мережу аспірантури і докторантури сприятиме відтворенню і нарощуванню інтелектуального потенціалу України, прискорить її інноваційний поступ та переход до сталого людського розвитку.

Зазначені проблеми потребують глибокого вивчення та переосмислення. Серед невідкладних завдань – науково-теоретичне і практичне оволодіння питаннями економіки освіти, вироблення оптимальної державної політики в підготовці фахівців відповідно до кон'юнктури ринку праці.

З наведених аргументів можна зробити декілька висновків:

а) створення інноваційної освіти – це не прогноз і віддалена стратегія, а стратегія і тактика освітньої реформи в Україні;

б) інноваційна освіта – це один з найважливіших магістральних шляхів зміцнення інтелектуального потенціалу нації;

в) в розвинутому суспільстві освіта має забезпечувати оптимальну, найефективнішу підготовку професійних кадрів з високим рівнем технологічних знань для економіки;

г) інноваційна економіка повинна стати механізмом фінансування інноваційної освіти.

Література

¹Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – С. 203.

²Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 лют., Голос України. – 2003. – 1 бер.

³Кучма Л.Д. Утверджувати інноваційну модель економічних перетворень / Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 лют.

⁴Литвин В.М. Інтелектуальне начало буття народу / Голос України. – 2003. – 1 бер.

⁵Янукович В.Ф. Інновації для України – безальтернативний шлях / Урядовий кур'єр. – 2003. – 26 лют.

⁶Гальчинський А.С., Гаець В.М., Кінах А.К., Семиноженко В.П. Інноваційна стратегія українських реформ. – К.: Знання України, 2002; Гальчинський А., Гаець В., Семиноженко В. Україна: наука та інноваційний розвиток. – К., 1997.

⁷Данько М. Проблеми прогнозування інноваційно-технологічного розвитку економіки / Економіка України, 2000. – № 5. – С. 35.

⁸Мова Н., Хаустов В. Інноваційна діяльність в Україні та напрямки її розвитку / Економіка України, 2001. – № 6. – С. 29.

⁹Щербак В.М. Інноваційна інтеграція України зі світовою економічною системою / Наука та наукознавство. – 1999. – № 4.

¹⁰В.К. Врублевський. Україна: інтелект нації на межі століть. – К., 2000. – С. 516.

¹¹Марцинкевич В.И. Образование в США: экономическое значение и эффективность. – М., 1967. – С. 191.

¹²Кучма Л. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. – У кн.: Україна на порозі ХХІ століття: уроки, реформи та стратегія розвитку. – К.: НТУУ (КПІ), 2001. – С. 13.

¹³Підрахунки зроблені за вид.: Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К.: Техніка, 2002. – С. 353.

¹⁴Статистичний щорічник України. – С. 468, 470.

¹⁵Красновський В. Гуманізація освіти і сучасна школа // Рідна школа, 2002. – № 10. – С. 10-12.

¹⁶Кіпень В. Студенти: деякі риси до портрету // Програма підтримки вироблення стратегії реформування освіти. – 2001. – № 2. – С. 12.

¹⁷Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение. – М.: Начала-пресс. 1993. – Т. 1, вып. 1. – С. 45.

¹⁸Статистичний щорічник України. – С. 390.

¹⁹Статистичний щорічник України. – С. 475.